

РЕАЛІЗАЦІЯ АБСОЛЮТНИХ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

REALIZATION OF ABSOLUTE PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF INDIVIDUALS

Щербина Б.С.,
*аспірант кафедри цивільного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

У статті досліджувалися проблемні питання щодо здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб. Здійснено аналіз теоретичних позицій, що висловлені в науковій літературі, та правових норм чинного законодавства щодо здійснення особистих немайнових прав. Встановлено, що специфіка здійснення особистих немайнових прав фізичної особи зумовлена їх змістовною сутністю та особливістю цих прав. Зроблено висновки, що особисті немайнові права є невіддільними та невідчужуваними від їх носія, тому виключається їх здійснення в рамках договірної правовідносини. Такі права не можуть відчужуватися чи в інший спосіб передаватися на підставі цивільного договору.

Ключові слова: абсолютні цивільні права, особисті немайнові права, здійснення, фізична особа, право на інформацію.

В статье исследовались проблемные вопросы осуществления личных неимущественных прав физических лиц. Осуществлен анализ теоретических позиций, высказанных в научной литературе, и правовых норм действующего законодательства по осуществлению личных неимущественных прав. Установлено, что специфика осуществления личных неимущественных прав физического лица обусловлена их содержательной сутью и особенностью этих прав. Сделаны выводы, что личные неимущественные права неотделимы и неотчуждаемы от их носителя, поэтому исключается их осуществления в рамках договорного правоотношения. Такие права не могут отчуждаться или иным образом передаваться на основании гражданского договора.

Ключевые слова: абсолютные гражданские права, личные неимущественные права, осуществление, физическое лицо, право на информацию.

The article deals with problematic issues concerning the realization of personal non-property rights of individuals. The analysis of theoretical positions, expressed in the scientific literature, and legal norms of the current legislation concerning realization of personal non-property rights was done. It has been established that the specificity of realization of personal non-property rights of an individual is determined by their substantive essence and the peculiarity of these rights. It is concluded that personal non-property rights are inseparable and inalienable from the individual, therefore their implementation in the framework of contractual relationship is excluded. These rights can not be alienated or otherwise transmitted on the basis of a civil contract.

Key words: absolute civil rights, personal non-property rights, implementation, individual, right to information.

Постановка проблеми. В Україні станом на сьогодні небагато наукових праць присвячені дослідженню загальних засад виникнення, здійснення, припинення та захисту особистих немайнових прав. Традиційно в підручниках із цивільного права, науково-практичних коментарях до ЦК України, окремих статтях у фахових періодичних виданнях науковці наголошують на характеристичні окремих особистих немайнових прав. Водночас порядок їх реалізації залишається актуальним завжди. Кожен вид особистих немайнових прав має свої особливості, відповідну теоретичну базу дослідження та спеціальне правове регулювання. Відтак практично всі наукові розробки спрямовані на ґрунтовний аналіз окремих видів особистих немайнових прав – право на життя, право на охорону здоров'я, право інформацію тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У книзі Другий ЦК України з 2003 року закріплено норми щодо абсолютних цивільних прав, які досить ґрунтовно досліджені в українській науці цивільного права, – це особисті немайнові права. Серед провідних вітчизняних науковців цю проблематику дослід-

жували О.В. Кохановська, З.В. Ромовська, Р.О. Стефанчук, С.О. Сліпченко та багато інших цивілістів.

Зокрема, О.В. Кохановська, яка досліджувала як загальні засади набуття, здійснення та захисту особистих немайнових прав, так і особливості окремих прав, наголошує на важливості інституту особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві, особливо на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства в Україні. Інститут особистих немайнових прав фізичної особи, на її думку, в сучасному ЦК України є детально розробленим, його структура і зміст відповідають вимогам світових традицій захисту прав і основних свобод людини, а рівень законодавчої техніки, який використаний для його побудови, – високий; водночас цей інститут має багаторічні традиції доктринальних розробок і продовжує бути актуальним предметом досліджень у незалежній Україні [1, с. 4].

Р.О. Стефанчук окреслив систему особистих немайнових прав фізичних осіб, яка включає в себе два типи особистих немайнових прав: 1) універсальні (загальні) особисті немайнові права (які носять фун-

даментальний характер та належать усім без винятку фізичним особам); 2) окремі (спеціальні) особисті немайнові права (якими наділені лише окремі фізичні особи внаслідок здійснення ними певної поведінки, наділення певним спеціальним правовим статусом (правовим модусом), або за інших обставин, що прямо передбачені законом) [2, с. 7].

На думку З.В. Ромовської, Книга Друга ЦК України має вірну назву «Особисті немайнові права фізичної особи», адже права людини повинні бути відокремлені від прав створених нею юридичних осіб. Зміст кожного з особистих немайнових прав, що передбачені ЦК України, становлять конкретні можливості до вчинення особою власних дій, і завдяки цьому «рамкові» конституційні права одержали своє цивілістичне наповнення, завдяки чому це вигідно відрізняє ЦК України від цивільних кодексів інших європейських держав [3, с. 138].

Як вказує С.О. Сліпченко, особисті немайнові права людини є важливим юридичним інститутом, за допомогою якого визначається правовий статус особи, засоби впливу на неї, встановлюються гарантії реалізації та захисту прав і свобод [4, с. 196].

Вважаємо, що вказані вище значні наукові доробки підлягають подальшому розвитку з урахуванням постійного розвитку суспільних відносин, відтак це вказує про актуальність цього наукового дослідження.

Метою статті статті є характеристика реалізації особистих немайнових прав фізичних осіб, обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання цих відносин.

Виклад основного матеріалу. Змістом особистих немайнових прав є сукупність правомочностей (можливостей) особи-носія, які включають у себе як позитивні правомочності (можливість юридично визнаватись володільцем відповідного особистого немайнового блага (благоволодіння) та використовувати його (благовикористання) в межах, в порядку і способом, що не суперечать закону та призначенню самого блага), так і негативні правомочності (вимагати від усіх інших учасників правовідносин не порушувати цього права), у тому числі правомочність захисту. На це наголошує Р.О. Стефанчук, який ґрунтовно досліджував проблематику особистих немайнових прав як прав абсолютних [2, с. 7]. Погоджуємося з такою позицією, яка повною мірою окреслює особисте немайнове право як право цивільне та право, яке має абсолютний характер, оскільки можливість вимагати від усіх інших учасників правовідносин не порушувати це право є однією з основних ознак абсолютного права.

Книга Друга ЦК України загалом названа також науковцями «великим досягненням Цивільного кодексу України» та «Кодексом про особисті права» [5, с. 2]. Варто погодитися із згаданими висновками, оскільки навіть не кожна країна ЄС має таке якісне законодавство у сфері особистих немайнових прав.

Звертаємо увагу на те, що С.О. Сліпченко у своєму дисертаційному дослідженні вказав, що в особистих немайнових правовідносинах з оборотоздатними

об'єктами, крім особистої немайнової (особистих немайнових прав), існує майнова складова частина – це право на використання нематеріального об'єкта та право надавати згоду на його використання третіми особами. Окрім того, він пропонує відокремити особисті немайнові правовідносини, що виникають стосовно оборотоздатних об'єктів, від особистих немайнових правовідносин, що виникають стосовно необоротоздатних нематеріальних благ, що пов'язано не тільки з відмінними властивостями їх об'єктів, а й з різними моделями поведінки, яку можуть обирати учасники кожного з видів цих правовідносин та підставами їх динаміки [6, с. 6]. Як бачимо, на думку цього науковця простежується зв'язок немайнового та майнового характеру особистих немайнових прав. Ці висновки закладають фундамент для подальших наукових досліджень у цій сфері.

Здійсненню особистих немайнових прав фізичної особи присвячені норми ст.ст. 272-274 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Специфіка здійснення особистих немайнових прав фізичної особи зумовлена їх змістовною сутністю та особливістю цих прав. Йдеться насамперед про такі особливі характеристики особистих немайнових прав, як їх належність фізичній особі від народження або за законом; відсутність економічного змісту; тісний зв'язок з особою – носієм такого права, а відтак неможливість їх відчуження, відмови від них чи їх позбавлення. Такі особливості особистих немайнових прав фізичної особи впливають з аналізу норм ст. 269 ЦК України.

Відповідно до норми ч. 1 ст. 272 ЦК України фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно. Особисті немайнові права тісно пов'язані з їх носієм, є невід'ємними та невідчужуваними від нього, тож логічно, що і здійснюються вони ним особисто.

В інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновителі), опікуни, піклувальники.

На думку З.В. Ромовської, особисті немайнові права є невід'ємними від особи, а тому їх не можна здійснити за допомогою представника [7, с. 238]. Така категоричність висновку видається спірною. Адже в багатьох випадках законодавець, виходячи з інтересів суб'єкта особистого немайнового права (діти, недієздатні), допускає участь законних представників у здійсненні ними належних їм прав. Тобто участь законних чи договірних представників фізичної особи під час здійснення нею окремих особистих немайнових прав в силу прямої законодавчої вказівки є допустимою. Зокрема, в контексті здійснення права на медичну допомогу (ст. 284 ЦК України) малолітній дитині така допомога може бути надана без її згоди та всупереч її волі, за наявності згоди батьків чи опікуна, а у невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, така допомога надається без її згоди чи згоди законних представників.

В окремих випадках для набуття та здійснення певних особистих немайнових прав особи інші особи мають вчинити конкретні дії. Зокрема, відповідно до ст. 294 ЦК України фізична особа має право на ім'я. Але щоб стати суб'єктом такого права, їй мають надати ім'я. Відповідно до ст. 144 Сімейного кодексу України (далі – СК України) батьки зобов'язані невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження, зареєструвати народження дитини в державному органі реєстрації актів цивільного стану. Реєстрація дитини є одночасно актом визначення її походження та присвоєння прізвища, імені та по батькові.

У подальшому законодавець надає можливість зміни прізвища, імені та по батькові чи якогось з них. Кожна фізична особа з досягненням шістнадцятирічного віку вправі самостійно змінити свої прізвища, ім'я та по батькові, незалежно від причин, мотивів такого бажання, окрім випадків, встановлених законом. А от фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право на зміну прізвища, імені, по батькові у встановленому законом порядку, лише за згодою батьків або одного з них, з ким вона проживає, чи піклувальника. Отже, йдеться про виняткові випадки, за яких закон чітко регламентує порядок та умови здійснення особистого немайнового права за участі законних представників.

Виникає питання, чи може носій такого права передати його здійснення представнику на підставі договору, видачі довіреності тощо. Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 272 ЦК України, якщо повнолітня фізична особа, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, її права здійснюють законні представники. У разі їх відсутності виходить, що така особа позбавлена можливості здійснювати свої права, оскільки представництво в їх здійсненні виключається. Але прямої законодавчої заборони на представництво у вчиненні певних особистих немайнових прав не встановлено. З огляду на конкретну життєву ситуацію потреба в послугах представника може виникнути. Тому видається повністю виключати інститут представництва в здійсненні особистих немайнових прав недоцільно. Звичайно, що невід'ємний та особистісний зв'язок цих прав з їх носієм за своєю суттю передбачає особисте здійснення, але на власний розсуд особи, коли це можливо, виходячи зі змісту права, представник може долучитися як до здійснення такого права, так і до здійснення окремих повноважень, що складають його зміст на допомогу суб'єкту права.

Наприклад, у контексті здійснення права на життя фізична особа має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом. Якщо ж така фізична особа не має можливості захищати своє життя, то вочевидь, такі дії може вчиняти її представник. Відповідно до ст. 282 ЦК України фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю. Видається,

що здійснювати таке право особа може і через уповноваженого нею представника. Натомість здійснення права на життя, особливо в частині проведення щодо особи медичних, наукових та інших дослідів, стерилізації особи, задоволення прохання про припинення власного життя (ст. 281 ЦК України), охорони здоров'я (ст. 283 ЦК України), права на таємницю про стан здоров'я (ст. 286 ЦК України), права на особисту недоторканність, особливо в частині права розпорядження щодо передачі після смерті особи органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам (ст. 289 ЦК України), права на індивідуальність (ст. 300 ЦК України), права на особисте життя та його таємницю (ст. 301 ЦК України) та деякі інші за своєю суттю абсолютно виключають можливість їх здійснення через представника.

Таким чином, абсолютне та категоричне виключення участі представника за договором на підставі видачі довіреності є невиправданим. З огляду на зміст особистого немайнового права, неможливість фізичної особи здійснювати його особисто, на її розсуд, можливим є залучення представника до здійснення такого права.

Як впливає з норми ч. 1 ст. 288 ЦК України, особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом. Надання та здійснення окремих особистих немайнових прав за законом пов'язане з досягненням особою повноліття, фактично набуттям повної цивільної дієздатності. Зокрема, нормою ч. 2 ст. 281 ЦК України встановлено, що медичні, наукові та інші досліди можуть проводитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою. Відповідно до ст. 290 ЦК України право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів, має повнолітня дієздатна фізична особа. У зазначених випадках йдеться саме про повнолітню дієздатну фізичну особу, а не про особу, якій надана повна цивільна дієздатність до досягнення повноліття (ст. 35 ЦК України).

Відповідно до ст. 314 ЦК України фізичні особи мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації. Хоча у нормі ч. 1 цієї статті не йдеться про вік та обсяг дієздатності фізичних осіб, ці вимоги можливо встановити на підставі норм спеціальних законів. Зокрема, відповідно до ст. 6 Закону України від 5 квітня 2001 року «Про політичні партії в Україні» членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах. Для окремих категорій осіб встановлена заборона на членство у політичній партії у зв'язку з їх службовою діяльністю, зокрема: судді, прокурори, поліцейські, співробітники Служби безпеки України, військовослужбовці, працівники органів доходів і зборів та деякі інші категорії.

Нормами ст. 7 Закону України від 22 березня 2012 року «Про громадські об'єднання» встановлені вимоги щодо засновників громадського об'єднання. Такими можуть бути громадяни України, іноземці

та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 18 років, а молодіжної та дитячої громадської організації – 14 років. Хоча в нормі ч. 1 ст. 7 Цього Закону не зазначено умови про повну цивільну дієздатність щодо осіб, які досягли 18 років, очевидно, що така умова має дотримуватися. У ч. 6 цієї ж статті прямо зазначено, що засновником громадської організації не може бути особа, яку визнано судом недієздатною. Про заборону для обмежених у дієздатності осіб бути засновником громадського об'єднання не йдеться. Але видається, що і такі особи теж не можуть бути засновниками. Тому доцільно було прямо зазначити в ч. 6 ст. 7 Закону «Про громадські об'єднання», що засновником громадської організації не може бути особа, яку визнано судом недієздатною, особа, цивільну дієздатність якої обмежено. Зрештою простіше ч. 1 ст. 7 уточнити, що засновниками громадської організації можуть бути «повнолітні дієздатні» і далі по тексту.

Важливим для здійснення фізичною особою належних їй особистих немайнових прав є встановлене нормою ч. 2 ст. 272 ЦК України право фізичної особи вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав.

На забезпечення здійснення особистих немайнових прав фізичною особою спрямовані норми ст. 273 ЦК України. Відповідно до її приписів органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень забезпечують здійснення фізичною особою особистих немайнових прав. Юридичні особи, їх працівники, окремі фізичні особи, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, зобов'язані утримуватися від дій, якими ці права можуть бути порушені. Діяльність фізичних та юридичних осіб не може порушувати особисті немайнові права.

Такі законодавчі підходи підтверджують абсолютний характер особистих немайнових прав фізичних осіб та їх здійснення в рамках абсолютного правовідношення, в якому праву уповноваженої особи відповідає обов'язок необмеженого кола осіб, будь-якого і кожного, поважати і не порушувати його права.

Свого часу М. Строговичем (у загальнотеоретичному аспекті), Д. Генкіним, Я. Шевченко, О. Яворською (в контексті здійснення права власності) була висловлена і інша точка зору: що абсолютні правовідносини – штучна конструкція [8, с. 37; 9, с. 14]. Оскільки правовідношення повинно бути конкретним у тому розумінні, що його змістом є права та обов'язки визначеного кола осіб, то не може існувати правовідношення з невизначеним складом зобов'язаних осіб. Такий загальний зв'язок осіб між собою, врегульований нормами права, є загальним правилом поведінки, не правовідношенням, а правом в об'єктивному розумінні.

Проаналізуємо норми ст. 273 ЦК України на прикладі здійснення фізичною особою права на інформацію. Таке права фіксується нормами ст. 302 ЦК України як особисте немайнове право, що забезпе-

чує соціальне буття фізичної особи. Відповідно до зазначеної статті фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію. Аналогічне встановлено і в ст. 5 Закону України від 2 жовтня 1992 року «Про інформацію»: кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Нормами ст. 7 Закону встановлено, що право на інформацію охороняється законом. Держава гарантує всім суб'єктам інформаційних відносин рівні права і можливості доступу до інформації. Ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм і джерел одержання інформації, за винятком випадків, встановлених законом.

Порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначений Законом України від 13 січня 2011 року «Про доступ до публічної інформації». На забезпечення доступу до публічної інформації відповідними державними органами прийнято низку підзаконних нормативних актів, якими визначено процедуру, порядок, обсяг оприлюднення інформації про їхню діяльність. Гарантією, що забезпечує здійснення права на інформацію, є законодавча заборона, що унеможливує обмеження доступу до інформації про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном, у тому числі до копій відповідних документів, умови отримання цих коштів чи майна, прізвища, імена, по батькові фізичних осіб та найменування юридичних осіб, які отримали ці кошти або майно (ч. 5 ст. 6 Закону).

Оскільки особисті немайнові права є невіддільними та невідчужуваними від їх носія, то їх здійснення в рамках договірного правовідношення виключається. Тобто такі права не можуть відчужуватися чи в інший спосіб передаватися на підставі цивільного договору.

У контексті здійснення особистих немайнових прав фізичної особи важливим є з'ясування питання про можливість їх обмеження. Відповідно до ч. 1 ст. 274 ЦК України обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених Конституцією України, можливе лише у випадках, передбачених нею. Відповідно до ст. 24 Конституції України забороняються будь-які обмеження прав за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. У ст. 64 Конституції зазначено, що конституційні права та свободи громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією. Важливою гарантією здійснення прав і свобод людини і громадянина є перелік тих прав і свобод, обмеження яких недопустиме взагалі. Це, зокрема, право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності особи (ст. 28) та інші.

Відповідно до ст. 31 Конституції України кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинам чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Можливість обмеження в здійсненні права на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, впливає зі ст. 34 Конституції України. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Окремі обмеження прав і свобод можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану. Відповідно до ст. 8 Закону України від 12 травня 2015 року «Про правовий режим воєнного стану» в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів АРК,

органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, такі заходи правового режиму воєнного стану.

Обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, встановлених Цивільним кодексом та іншими законами, можливе лише у випадках, передбачених ними. Це важливе законодавче положення, закріплене в нормі ч. 2 ст. 274 ЦК України, означає, що право, встановлене кодексом, не може обмежуватися жодним іншим актом, у тому числі іншим законом. Право, встановлене законом, ним же ж і може обмежуватися.

Висновки. Специфіка здійснення особистих немайнових прав фізичної особи зумовлена їх змістовною сутністю та особливістю цих прав. Фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно, а у встановлених законом випадках такі права може здійснювати законний представник. Недоцільно повністю виключати інститут представництва в здійсненні особистих немайнових прав недоцільно. На власний розсуд особи, коли це можливо, виходячи зі змісту права, представник може долучитися як до здійснення такого права, так і до здійснення окремих правомочностей, що складають його зміст. Здійснюючи особисті немайнові права, особа вправі вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею таких прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кохановська О.В. Особисті немайнові права фізичних осіб як інститут цивільного права України. Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. 2010. № 85. С. 4.
2. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2007. 40 с.
3. Ромовська З.В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с.
4. Сліпченко С.О. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2003. № 2. С. 196.
5. Анатолій Довгерт. Концепція і структура проекту нового Гражданского кодекса України. Юридическая практика. 1996. № 21-22(31-32). С. 2.
6. Сліпченко С.О. Механізм правового регулювання особистих немайнових відносин з оборотоздатними об'єктами: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2014. 39 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Вид 2-ге, змінене і доп. / За ред. В.М. Коссака. К.: Істина, 2008. 992 с.
8. Власник і право власності / За ред. Я.М. Шевченко. К.: Наукова думка. 1994. 164 с.
9. Яворська О.С. Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України. Навчальний посібник. К.: Атіка, 2008. 256 с.